

Отримана 27.04.2025

Прорецензована: 08.05.2025

Прийнята до друку: 23.05.2025

Електронна адреса: s.v.arshynov@udu.edu.ua

DOI: <http://doi.org/10.25264/2312-7112-2025-28-63-67>

Аршинов С. Вихід за межі чи межа виходу: адикція у просторі соціальної детермінації. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, 2025. № 28. С. 63–67.

УДК 177:316.6-042.74

Сергій Аршинов

ВИХІД ЗА МЕЖІ ЧИ МЕЖА ВИХОДУ: АДИКЦІЯ У ПРОСТОРІ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ

У статті здійснено соціально-філософський аналіз феномену адикції як амбівалентного досвіду, що розгортається у просторі соціальної детермінації. Автор показує, що осмислення феномену адикції може виходити за межі звичних суспільних уявлень, стигматизації та упереджень, відкриваючи можливість її філософського осмислення як прагнення суб'єкта подолати соціально зумовлені обмеження – або ж як вияв нездатності здійснити такий крок. Залежність, у цьому контексті, трактується не лише як відхилення від норми, а й як симптом глибокої екзистенційної напруги, відповідь на фрустрацію потреб у свободі, сенсі та самореалізації. У статті розглянуто історико-культурні витоки вживання речовин насолоди, які колись були символами трансценденції та соціальної інтеграції, але з часом набули інших форм впливу. Особливу увагу приділено аналізу концепцій Вольфганга Шивельбуша, Еріка Фромма, Мішеля Фуко, Фрідріха Ніцше та Жоржа Батая, які дозволяють інтерпретувати адикцію як форму екзистенційного пошуку, межовий досвід, через який особистість намагається переосмислити себе, свої межі та цінності. У статті підкреслено, що адикція, в основі якої закладена деструктивна природа, може містити в собі потенціал для внутрішньої трансформації. Автор здійснює філософський аналіз взаємозв'язку між адикцією та індивідуальною свободою, розглядаючи залежність як точку напруженого конфлікту між особистим вибором і соціально зумовленими обмеженнями, що може призводити до глибоких внутрішніх криз або навіть фатальних наслідків та як межовий досвід, у якому перехрещуються саморуйнування та прагнення до самоподолання, свобода й владний контроль. Такий підхід, репрезентуючи адикцію не лише як індивідуальну трагедію, а й як симптом глибших соціальних трансформацій, де особистий біль набуває колективного виміру, відкриває можливість по-новому здійснити рефлексію меж людської суб'єктності та способів існування в соціально детермінованому світі.

Ключові слова: адикція, соціальна детермінація, трансгресія, екзистенційний пошук, межовий досвід, суб'єктність, самоподолання.

Serhii Arshynov

GOING BEYOND THE LIMITS OR THE LIMIT OF GOING OUT: ADDICTION IN THE SPACE OF SOCIAL DETERMINATION

The article carries out a socio-philosophical analysis of the phenomenon of addiction as an ambivalent experience that unfolds in the space of social determination. The author shows that understanding the phenomenon of addiction can go beyond the boundaries of familiar social representations, stigmatization, and prejudices, opening up the possibility of its philosophical understanding as the subject's desire to overcome socially conditioned limitations, or as a manifestation of the inability to take such a step. Addiction, in this context, is interpreted not only as a deviation from the norm but also as a symptom of deep existential tension, a response to the frustration of the needs for freedom, meaning, and self-realization. The article examines the historical and cultural origins of the use of pleasure substances, which were once symbols of transcendence and social integration, but over time have acquired other forms of influence. Particular attention is paid to the analysis of the concepts of Wolfgang Schivelbusch, Erich Fromm, Michel Foucault, Friedrich Nietzsche, and Georges Bataille, which allow us to interpret addiction as a form of existential search, a borderline experience through which a person tries to rethink himself, his boundaries, and values. The article emphasizes that addiction, which is based on a destructive nature, can contain the potential for internal transformation. The author carries out a philosophical analysis of the relationship between addiction and individual freedom, considering addiction as a point of intense conflict between personal choice and socially conditioned restrictions, which can lead to deep internal crises or even fatal consequences, and as a borderline experience in which self-destruction and the desire for self-overcoming, freedom and authoritarian control intersect. This approach, representing addiction not only as an individual tragedy, but also as a symptom of deeper social transformations, where personal pain acquires a collective dimension, opens up the possibility of reflecting in a new way the limits of human subjectivity and ways of existing in a socially determined world.

Keywords: addiction, social determination, transgression, existential search, borderline experience, subjectivity, self-overcoming.

У сучасному суспільстві адикція здебільшого аналізується в предметному полі клінічної медицини та психології – як розлад поведінки, що супроводжується втратою самоконтролю, деструкцією соціальних зв'язків і особистісною деградацією, має переважно негативну конотацію та розглядається як проблема, що потребує корекції або лікування. Однак у межах соціальної філософії виникає потреба в дещо іншому розгляді адикції – як феномену, що виявляє сутнісні процеси взаємодії особистості із соціальною реальністю та репрезентує складний соціокультурний і екзистенційний досвід.

Філософський аналіз дозволяє осмислити залежність не лише як індивідуальну патологію, а як своєрідну відповідь на соціальну детермінацію – умови, норми, очікування та обмеження, що формують суб'єктність індивіда. У цьому сенсі адикція постає як спроба або вийти за межі нав'язаних соціальних ролей і конструкцій, або ж, навпаки, як прояв нездатності подолати ці межі, що трансформується у внутрішню втечу. Залежність, таким чином, стає маркером конфлікту між особистісною автономією та соціальним тиском.

У філософському дискурсі залежність може осмислюватися не лише як занепад, а й як можливість – інструмент, через який людина намагається переосмислити себе, віднайти ідентичність або вийти за межі звичних структур мислення та поведінки. Чи можливий вихід за межі соціально детермінованого життя, якщо сама ця спроба виходу загрожує обернутися пасткою нового підпорядкування? У цьому сенсі адикція може бути проявом пошуку – екзистенційного, духовного, іноді несвідомого – що, попри свою руйнівність, вказує на глибшу потребу в зміні, внутрішній трансформації та виході за межі суспільно обумовленого буття.

Коріння цього феномена сягають глибоко у соціокультурну тканину європейської історії – у ті часи, коли адиктивні речовини ще не були визначені як «проблемні», а натомість їх вживання вважались ознакою вишуканості, гедонізму чи навіть релігійного досвіду. Щоб зрозуміти, як адикція стала одночасно простором насолоди та полем боротьби за свободу, слід звернутися до історичних витоків культури задоволення. У своєму дослідженні «Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів» Вольфганг Шивельбуш [1] наголошує, що речовини задоволення (нім. *Genußmittel*) відігравали фундаментальну роль у формуванні європейської культури. Спеції, кава, тютюн, шоколад, алкоголь і навіть опій – усе це не просто продукти споживання, а культурні символи, носії статусу та духовної трансгресії. Вони з'являлись у європейській історії як засоби насолоди, що згодом набували суперечливого статусу: з одного боку – носії витонченого задоволення, з іншого – соціальної загрози.

Вже у середньовіччі прянощі, як зауважує Шивельбуш, сприймалися не лише як кулінарна добавка, а як послання з раю – символ влади й сакральної трансценденції. «Прянощами обдаровують, мов скарбами, їх накопичували, як коштовності, й споживали в їжі... Вони правлять за державні дари, їх заповідають у спадок разом із іншим майном, ба перець навіть нерідко заступає золото як платіжний засіб» [1, с. 21]. Таким чином, задоволення, яке вони дарували, було не просто тілесним, а й символічним, соціально інтегруючим і водночас розділяючим. Однак у міру переходу до Нового часу відбувається секуляризація *Genußmittel*. Перець, кава, тютюн та інші продукти задоволення перетворюються зі священних символів на буденні атрибути капіталістичного виробництва. Саме тоді, як стверджує автор, кава стала «протверезницею», а алкоголь – «засобом забуття» для пролетаріату. «Глузд і підприємливість особи, що п'є каву, протиставляють сп'янінню, неспроможності й лінощам пияка» [1, с.38].

Шивельбуш описує історію речовин задоволення як багатовимірну культурну практику, що змінювалася разом із соціальними структурами Європи. Секуляризація задоволення у модерну добу перетворює ці речовини з об'єктів сакральної практики на інструменти соціального порядку, в якому насолода стає механізмом владного контролю та дисципліни. Ця зміна відкриває простір для розуміння того, як індивід втрачає автентичність у системі, що дедалі більше підпорядковує тіло і бажання логіці капіталу.

У цьому контексті адикція постає як спокуса трансгресією, адже вона спонукає суб'єкта не просто виходити за межі загальноприйнятих норм, але й, парадоксальним чином, переживати досвід самоподолання через крайні форми власного існування. Вона стає способом радикального вивільнення суб'єктивності, шляхом до виходу за межі усталеного соціального порядку і внутрішніх обмежень, водночас несучи в собі потенціал як саморуйнування, так і глибокого самопізнання.

Таке твердження може видатися парадоксальним, адже традиційно адикція розглядається як патологія або моральна слабкість. Проте саме через свою здатність руйнувати усталені форми ідентичності та повсякденної реальності вона відкриває можливості для рефлексії та перегляду суб'єктом

власних меж і цінностей. Це явище можна інтерпретувати як своєрідну екзистенційну кризу, яка проковує особистість до переосмислення свого місця у світі та самих основ свого буття.

На підтримку цієї думки варто звернутися до праць філософів, які досліджували межові стани свідомості та роль страждання, зокрема спричиненого залежністю, у процесі формування суб'єктності. Приміром, природним виглядає перехід до розгляду положень філософії Фромма, який розглядає деструктивність як наслідок порушення глибинного зв'язку між особистістю та світом. Якщо Шивельбуш показує, як насолода втрачає сакральність і стає інструментальною, то Фромм переносить акцент на екзистенційну порожнечу, яка виникає у відповідь на цю втрату. Деструктивність у його розумінні – це не природжена біологічна потреба, а радше результат порушеної здатності до життя, до автентичного існування. «Людська деструктивність – це наслідок не реалізованого життя, не можливості бути собою, не здатності любити» [2, с. 248]. На думку Фромма, потреба у деструктивності не є базовою інстинктивною тенденцією, як це вважалося у фрейдизмі, а є наслідком порушення гармонійного зв'язку між індивідом і світом. Це компенсаторна реакція на фрустрацію базових потреб – любові, поваги, свободи та сенсу.

Фромм розрізняє біофілічні й некрофілічні тенденції у людині. Деструктивність він пов'язує з некрофільною орієнтацією – тяжінням до руйнування, до мертвого, статичного, механічного. У цьому сенсі, людина, що вдається до адикції, часто не шукає насолоди як такої, а радше тікає від екзистенційної тривоги, заповнюючи порожнечу процесом самознищення. «Некрофільна людина притягується не до життя, а до його заперечення – їй ближча смерть, ніж свобода. І у цьому прихований її потяг до влади, контролю, та водночас – до втрати себе» [2, с. 332].

Особливо важливо, що Фромм розглядає деструктивність у контексті соціальних структур. Залежність не є просто результатом внутрішньої слабкості індивіда, а є симптомом патологічного суспільства, яке пригнічує творчі сили особистості, втягуючи її в стан апатії, страху й відчуження. У такому суспільстві адикція може здаватися єдиним шляхом до тимчасового виходу з безнадійності. «Індивід, який не здатен реалізувати себе у творчості, в любові, в солідарності, – шукає виходу у руйнуванні... Деструктивність – це викривлена відповідь на неможливість бути повноцінною особистістю» [2, с. 332].

Тому, якщо розглядати адикцію в межах фроммівської концепції, вона постає як глибоко амбівалентне явище: з одного боку – це втеча від нестерпної реальності, з іншого – несвідома спроба повернути собі відчуття справжності, бодай через біль. Цей погляд дозволяє нам уникнути спрощених суджень про залежність, ба більше – бачити в ній відчайдушний протест проти знеособлення й втрати сенсу, притаманних сучасному соціуму.

Саме з цього соціального виміру, що формує та підтримує деструктивні практики, логічно перейти до розгляду ідей Мішеля Фуко, який розширює наше розуміння адикції через форми соціального конструювання межових станів свідомості, що стають об'єктом контролю та репресій з боку суспільних інституцій. Мішель Фуко, аналізуючи природу безумства та соціальні практики його сприйняття в європейській культурі XVII–XIX століть, відкриває перед нами глибокі паралелі з феноменом адикції. За Фуко, безумство як соціальне явище не існувало до XIX століття у своєму сучасному розумінні. Воно виникло як наслідок соціальних трансформацій, під час яких раціональність та нормативність стали головними критеріями здорового та функціонального життя.

У праці «Історія безумства в класичну добу» [3] Фуко підкреслює, що поняття «безумство» не є природним чи універсальним станом, а радше соціально сконструйованим явищем. Воно виникає через протиставлення соціальних норм і поведінки, що їм суперечить. Подібно до цього, адикція може розглядатися як межовий досвід, що визначається та конструюється через взаємодію суб'єкта і суспільства. Людина, яка виходить за межі суспільних норм через вживання психоактивних речовин чи інші форми адиктивної поведінки, стикається з подібною стигматизацією та ізоляцією, яку Фуко описує щодо безумців.

Фуко показує, що безумство в класичну епоху перетворилося на об'єкт контролю та управління, а психічно хворі стали носіями такої «хвороби» – символами того, що виходить за межі раціонального устрою [3]. Суспільство намагається приборкати цей хаос через інститути дисциплінарної влади, такі як психіатричні клініки. Аналогічно, адикція також перетворюється на об'єкт медичного та соціального контролю, вона стає полем боротьби між індивідуальною свободою та владою соціальних інститутів, які прагнуть регулювати екзистенційну поведінку людини.

Цікаво, що Фуко не просто описує ці механізми контролю як репресивні. Він акцентує увагу на амбівалентності соціального ставлення до межових станів, серед яких можна розглядати і адикцію. З одного боку, це прагнення виключення, з іншого – неусвідомлене бажання проникнути в глибини цих станів, зрозуміти їхню сутність, розкрити через них приховані можливості людської природи. В такому світлі адикція може розглядатися не лише як патологія, а й форма самодослідження, де людина випробовує власні межі, шукаючи автентичності поза рамками суспільних нормативів. У праці Фуко межовий досвід також постає як форма пізнання – хоча й у темних, нерациональних вимірах: «Безумство – це абсолютна межа художнього твору: воно лежить на краю смислу, де слова припиняються й поступаються місцем крикам або мовчанню.» [3, с. 210]

Адикція, як і безумство, стає полем дисциплінарного втручання. Вона не лише діагностується, а й нормується – з боку медицини, права, родини. Залежна людина потрапляє у поле нагляду, контролю, корекції – але при цьому втрачає суб'єктність, перетворюючись на об'єкт владного дискурсу. У цьому контексті надзвичайно промовистою є також думка Фуко про інституціональний контроль над межовими станами: «Йдеться не лише про те, що безумство спостерігається; його захоплюють, опановують і перетворюють на об'єкт складної системи нагляду.» [3, с. 242].

Таким чином, у світлі підходу Мішеля Фуко, адикція постає як форма девіантної поведінки, що водночас відображає глибоку екзистенційну кризу сучасної людини – своєрідну реакцію на механізми контролю, нормалізації та дисциплінарного впорядкування. У цій самій площині критики сучасності постають й ідеї Фрідріха Ніцше. Якщо Фуко акцентує на соціальному конструюванні межових станів та механізмах контролю, то Ніцше розгортає проблему через внутрішню боротьбу індивіда, його прагнення до самопоходання та перетворення через досвід болю, опору і руйнування. У цьому світлі адикція постає не банальним об'єктом регуляції, а ареною, де точиться битва між інстинктом життя, волею до влади й загрозою самознищення.

Фрідріх Ніцше в своїй праці «Жадання влади» [4] глибоко аналізує феномен самопоходання, руйнування усталених меж особистості та її перетворення через межові стани та страждання. Саме через цю призму і можна осмислювати адикцію, яка постає як прояв радикального прагнення людини до виходу за власні межі, до досягнення екстремальних досвідів, що можуть стати каталізатором трансформації або ж її остаточного занепаду.

Ніцше визначає «добро» як усе: «Все, що помножує в людині чуття сили, жадання влади і, зрештою, саму силу» [4, с. 1], а «зло» як усе, що впливає зі слабкості. В контексті адикції це твердження є надзвичайно важливим: залежність може виступати як символічний акт, через який суб'єкт намагається відчувати свою силу або ж, навпаки, опиняється у пастці слабкості й руйнування.

В контексті даної наукової розвідки важливою видається думка Ніцше: «Що таке щастя? Коли відчуваєш, як зростає сила, отже, долається опір.» [4, с. 1]. Подолання залежності у певному розумінні потребує внутрішнього опору, що може «вирватися» назовні, як прояв волі до самопоходання, так і як прийняття або ж визнання свого стану. Таким чином, залежність постає не лише як форма втечі від реальності, але й як своєрідний виклик самому собі – акт протистояння як внутрішнім, так і зовнішнім обмеженням. Це боротьба, в якій індивід може відчувати власну силу через подолання фізичного, емоційного або морального болю, проте водночас ризикує потрапити в екзистенційну пастку.

Ніцше застерігає від безглузлого саморуйнування, підкреслюючи, що справжнє самопоходання – це не руйнування себе заради руйнування, а вихід за межі задля творення нової, сильнішої особистості [4]. Це свідчить про те, що адикція як форма деструктивного самовипробування набуває сенсу лише за умови, якщо вона розглядається не як втеча від реальності, а як спроба її творчої трансформації та здобуття нового екзистенційного досвіду, здатного посилити відчуття життєвої автентичності. Водночас слід наголосити, що такий підхід залишається здебільшого теоретичною гіпотезою і потребує надзвичайно обережного трактування, оскільки адикція є потужною руйнівною силою, яка частіше позбавляє людину цілісності, аніж відкриває шлях до її внутрішнього збагачення та зростання.

Отже, Ніцшеанський погляд на адикцію відкриває перед нами складний і суперечливий вимір залежності як потенційно трансформаційного досвіду. Це досвід, що знаходиться на межі між руйнуванням і творенням, між слабкістю і силою, між втечею та самоствердженням.

Цікавим також для нашої розвідки є бачення Жоржа Батая, який трактує адикцію через призму трансгресії й досвіду межі. У його концепції «Внутрішнього досвіду» залежність є способом скасування інструментального «я», занурення в екстаз, де суб'єкт переживає не себе як сталу тотожність, а

як процес розпаду й відкриття. Адикція – не просто залежність у медичному сенсі, а своєрідна форма екзистенційного подолання, де руйнування і самозабуття ведуть до нового розуміння буття. У своїй роботі «Внутрішній досвід» Батай описує стани, у якому «я» перестає бути автономним суб'єктом і зливається з тим, що зазвичай перебуває поза сенсом, поза порядком речей. «Екстаз – це момент, коли я перестаю бути собою, коли я переживаю втрату себе як істину.» [5, с. 51]

Цей стан максимально відповідає досвіду глибокої адикції: суб'єкт втрачає зв'язок із соціальними рамками, нормами, навіть із власною індивідуальністю. Але подібну втрату можна інтерпретувати не як поразку, а як шлях до істини, що неможливо в межах буденного існування. «Я можу досягти істини лише тоді, коли перестаю бути собою.» [5, с. 37]. Це твердження напряду перекликається з досвідом адикції, як радикальним, хоча і дуже суперечливим та небезпечним актом до трансгресії: не задля насолоди чи втечі, а задля досягнення граничного знання, виходу за межі користі, сенсу, суб'єктності. Стан адикції, отже, не обов'язково є лише розпадом – він може бути порогом нового пізнання, але й може стати нездоланною крапкою на шляху творчого розвитку людини.

Батай також пов'язує ці переживання з досвідом страждання та болю як необхідними умовами внутрішнього досвіду: «Страждання – це доступ до сакрального, до неможливого. Найінтенсивніша радість збігається з нестерпним.» [5, с. 62] Через цей аспект стає зрозумілим, що адикція, попри всю свою руйнівну природу, може містити у собі пошук священного, граничного досвіду. Це не релігія і не етика, а екзистенційний виклик: прожити крайність, щоб дізнатися, що приховане по той бік межі. «Я хочу постраждати, відчувати страх, втратити себе, щоб, можливо, бодай мить доторкнутися до істини, якої не можу досягнути.» [5, с. 74]

Таким чином, Батай дозволяє інтерпретувати адикцію не тільки як симптом хвороби чи девіації, а як спосіб існування на межі – спосіб трансцендування себе, розчинення «я», аби з'явилася можливість нової зустрічі з буттям. Його думка відкриває простір для філософського прочитання залежності як досвіду глибокої трансгресії, що поєднує біль, втрату й пізнання.

Підсумовуючи, слід зазначити, що адикція являє собою складний, багатовимірний і суперечливий феномен, який формується на перетині особистісного страждання та соціального тиску. У певному сенсі залежність може постати як радикальна спроба пошуку сенсу буття, як прагнення вийти за межі соціально зумовленого існування. Водночас, у процесі осмислення її потенціалу до внутрішньої трансформації, адикцію необхідно аналізувати з особливою уважністю, зважаючи на її деструктивну силу та здатність до глибокої руйнації особистості.

Література:

1. Шивельбуш В. *Смаки Раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів*. Львів: Видавництво Анет-ти Антоненко, 2016, 256 с.
2. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. Kindle Edition, 1973. 527 p.
3. Foucault M. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. Vintage Books, New York, 1988. 282 p.
4. Ніцше Ф. *Жадання влади*. Є. Горева. Харків: Фоліо, 2019, 384 с.
5. Bataille G. *Inner Experience*. Leslie Anne Boldt. Albany: State University of New York Press, 1988, 239 p.